

ՍԱՍՈՒՆԻ՝ 1894 թ. ԿՈՏՈՐԱԾԻ ԱՐՁԱԳԱՆՔՆԵՐՆ ԱՐԵՎԵԼԱՀԱՅ ՄԱՄՈՒԼՈՒՄ

Նարինե Հակոբյան

Օսմանյան կայսրությունում սուլթան Աբդուլ Համիդ II-ի վարած հակահայկական քաղաքականությունն իր գագաթնակետին հասավ 1890-ական թվականներին, երբ հարյուր հազարավոր հայեր կոտորվեցին, բռնի կրոնափոխվեցին, տարագրվեցին: Նախադեպը չունեցող այդ դեպքերը չէին կարող վրիպել ժամանակակիցների ուշադրությունից: Հայերի հալածանքները համաշխարհային արձագանք ունեցան. բազմաթիվ առաջադեմ մարդիկ դատապարտեցին համիդյան վարչակարգը, եվրոպական մամուլում լույս տեսան բազմաթիվ դատապարտող հոդվածներ, ծաղրանկարներ, թուրքական վայրագությունները պատկերող գրքույկներ¹: Օսմանյան կայսրությունում ծավալվեց աննախադեպ նպաստամատույց գործունեություն, որի նպատակը համիդյան ադետի հետևանքները մեղմելն էր²:

Հայ ժողովրդի օրհասական դրությունը, բնականաբար, չէր կարող չքննարկվել և չլուսաբանվել նաև տվյալ ժամանակաշրջանի հայկական մամուլում: Ինչպես արևմտահայ, այնպես էլ արևելահայ մամուլը մեծ տեղ է հատկացրել հայ ժողովրդի կրած տառապանքների ներկայացմանը՝ այդպիսով լուսաբանելով և փաստագրելով համիդյան սարսափները: Որպես այդ կոտորածների մեկնարկ՝ կարևոր նշանակություն ունեն Մասունում 1894 թ. ծավալված իրադարձությունները: Այս հոդվածում մենք կփորձենք քննարկել և վերլուծել արևելահայ մամուլում Մասունի՝ 1894 թ. ինքնապաշտպանության և կոտորածի լուսաբանումը: Այդ նպատակով հետազոտության են ենթարկվել «Մշակի», «Մուրճի», «Նոր Դարի» և «Արձագանքի» հրապարակումները: Այդ թերթերն էին, որ 1890-ական թվականներին եռանդուն գործունեություն էին ծավալել արևելահայ իրականության մեջ: Վերոնշյալ բոլոր

¹ Համիդյան կոտորածների վերաբերյալ Զոռյան ինստիտուտի կազմած գրականության ցանկն ասվածի խոստովանությունն է: St' u Shirinian G., The Armenian Massacres of 1894-1897: A Bibliography <http://www.zoryaninstitute.org/bibliographies/The%20Armenian%20Massacres.pdf>.

² Արևմտահայության՝ 1894-1896 թթ. կոտորածների ժամանակ եվրոպական («Գերմանական առաքելություն արևելքում», «Կանանց առաքելության աշխատողներ») և ամերիկյան (Օտարերկրյա լիազորների ամերիկյան խորհուրդ, Ամերիկյան կարմիր խաչ) մի շարք հայասիրական կազմակերպություններ զգալի աշխատանք տարան՝ համիդյան ջարդերի հետևանքները մեղմելու համար: Նրանց շնորհիվ տասնյակ հազարավոր հայ երեխաներ և այրիացած կանայք փրկվեցին վերահաս կործանումից և կարողացան նոր կյանք սկսել: Այդ մասին մանրամասն տե՛ս William E. Strong (ed.), *The Story of the American Board: An Account of the First Hundred Years of the American Board of Commissioners for Foreign Missions*, Boston: The Pilgrim Press, 1910: Բարտոն Կ., *Ջեկույց: Ամերիկյան կարմիր խաչի նպաստամատույց առաքելությունը Փոքր Ասիա*, Երևան, Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ, 2012: Matthias Bjornlund, "Before the Armenian Genocide: Danish Missionary and Rescue Operations In the Ottoman Empire, 1900-1914," *Haygazian Armenological Review* 26 (2006), էջ 141-156: Հակոբյան Ն., Արևմտյան Հայաստանում մարդասիրական օգնության կազմակերպման հարցի շուրջ (XIX դարի վերջ և XX դարի սկիզբ), «Ցեղասպանագիտական հանդես» 2(2014), էջ 24-31:

պարբերականներն էլ արևմտահայության կյանքը ներկայացնող բաժիններ ունեին, որոնց էջերում շատ են Հայկական հարցին, ինչպես նաև համիդյան կոտորածներին նվիրված նյութերը: Հատկանշական են մասնավորապես համիդյան կոտորածներին առնչվող մի շարք կարևոր հիմնահարցերի վերաբերյալ արևելահայ թերթերի ընկալումները:

Արևելահայ մամուլը գործում էր ցարական գրաքննության պայմաններում, որի հետևանքով հայերի հալածանքների մասին բազմաթիվ նյութեր կամ չէին տպագրվում, կամ էլ պարզապես «մաքրվում» էին անցանկալի տեսակետներից: Ցարական Ռուսաստանի այս քաղաքականությունը պայմանավորված էր այն հանգամանքով, որ այս շրջանում ռուս-թուրքական հարաբերությունների որոշակի մեղմացում էր նկատվում: Բացի այդ, ցարական կառավարությունը վախենում էր, որ սուլթանի հակահայկական քաղաքականության դեմ արևմտահայերի ազատագրական շարժումները կարող են «ռզկուրիչ» նշանակություն ունենալ իր ենթակայության տակ գտնվող արևելահայերի համար³: Մյուս կողմից հայկական թերթերը, չունենալով թղթակիցների մեծ բանակ, հաճախ ստիպված էին լինում բավարարվել Արևմտյան Հայաստանից հասնող կցկտուր տեղեկություններով: Չնայած խոչընդոտող նման պայմաններին՝ արևելահայ խմբագիրները մեծ պատասխանատվությամբ են մոտեցել հարցին: Ասվածը լավագույնս փաստում է «Մուրճի» խմբագիր Ա. Արասխանյանի այն դիտարկումը, ըստ որի. «Մեր ներքին կեանքի ուսումնասիրության ծրագրի մէջ մեծ պակասորդ կը լինէր, եթէ Տաճկա-Հայաստանի կեանքը իւր բաժինը չ'ունենար «Մուրճ»-ում: Արդ, մենք սկզբից իսկ մտածել ենք, որ այդ խնդրի մէջ մեր առարկան պէտք է լինի բուն երկիրը իւր ժողովրդով... «Մուրճ»-ը կ'աշխատի, հնարաւոր եղածին չափ, ամեն ամիս հաշիւ տալ Տաճկա-Հայաստանի ընթացիկ կեանքի դէպքերից»⁴: Մյուս կողմից արևելահայ պարբերականները սեփական լրատվության պակասը լրացնելու համար լայնորեն օգտվել են արևմտյան և ռուսական պարբերականների հաղորդումներից: Սակայն, անշուշտ, առավել մեծ կարևորություն են ներկայացնում սեփական թղթակիցների հաղորդումները և դէպքերի գնահատականները:

Մասունի 1894 թ. կոտորածը

Մասունում հայերն ունեին կիսանկախ վիճակ, որի պատճառների վերաբերյալ տեղին դիտարկում է արվում «Մուրճ»-ի համարներից մեկում. «...Նորա լեռնաբնակ ժողովուրդը վաղուց ի վեր վայելում է կիսաազատութեան նման մի դրութիւն. բայց այդ դրութիւնը ստեղծել է ոչ թե որևէ քաղաքական արտօնութիւնների շնորհիւ, այլ միայն շնորհիւ երկրի լեռնային դրութեան, ուր բնակիչները, հայ թե քիւրդ, թերև ոչ անելի քան 15 հազար, կէսը հայ, կէսը քիւրդ, երբէք չ'ին կարող իրենց դրութիւնից օգտուել յառաջադիմութեան ճանապարհի վրայ իրանց դնելու համար, բոլորո-

³ Այդ շրջանի ռուս-թուրքական հարաբերությունների մասին մանրամասն տե՛ս Կիրակոսյան Զ., *Երիտթուրքերը պարսկության դադրապարսկի առաջ*, Երևան, «Հայաստան», 1985, էջ 69-76:

⁴ «Մուրճ», 1889, N12, էջ 1888, 1889:

վին ընդհակառակը, դա՛ անխնամ թողած տեղերից մեկ է, ուր մարդկանց վիճակը միանգամայն թողած է բնութեան բերմունքին...»⁵: Ասվածը լավագույնս բնութագրում է սասունցիների կիսանկախ վիճակը պայմանավորող երկու հիմնական գործոնները՝ աշխարհագրական դիրքը և բնակիչների համեմատաբար անբարեկեցիկ կյանքը:

Օսմանյան իշխանությունները 1890-ական թթ. առաջին կեսին մի քանի անգամ փորձել էին վերջ տալ դրան, սակայն ապարդյուն: Սուլթանի հակահայկական քաղաքականությունը հասել էր իր գագաթնակետին, օրեցօր ավելացող հարկերը, հայերի նկատմամբ թուրք աղաների և քուրդ բեկերի սանձարձակ պահվածքը ստիպում էին սասունցիներին դիմել ինքնապաշտպանության: 1893 թ. հայերի և քրդերի⁶ միջև բախումները հաճախակի են դառնում, իսկ 1894 թ. ամռանը հայերը դիմում են ապստամբության՝ կտրականապես մերժելով հարկեր վճարել: Այսպես, հարկերը երկար ժամանակ սասունցիների կողմից չվճարելը պատճառ դարձնելով, բայց իրականում Սասունը հիմնահատակ ավերելու նպատակով, 1894 թ. Մուշում կենտրոնացվել են թուրքական չորրորդ բանակի զորամասերը Զեքի փաշայի հրամանատարությամբ⁷: Հարձակումը սկսվել է Շենիք և Սեմալ գյուղերից: 1894 թ. օգոստոսի 3-ին թուրքական բանակը և նրան միացած բազմահազար քրդերը հարձակվել են Շատախի գավառակի գյուղերի վրա, որոնց բնակիչները նահանջում են Գելիեզուզան: Չնայած հերոսական դիմադրությանը՝ թուրքերը կարողանում են գրավել Գելիեզուզանը, իսկ սասունցիները կենտրոնանում են Անդոկ լեռան վրա: Օգոստոսի 13-ին թշնամին պաշարում է Անդոկը և հարձակման անցնում: Սասունցիները տալիս են 200 զոհ⁸: Թուրքական կողմն առաջարկում է բանակցություններ, այնուհետև նենգորեն հարձակվում բանակցելու համար դիրքերից իջած 200 պատվիրակների վրա. վերջիններս ընկնում են անհավասար մարտում: Սասունի ինքնապաշտպանության ղեկավարներից իշխան Գրգոն օգոստոսի 15-22-ին կարողանում է լուրջ դիմադրություն ցույց տալ, որը սակայն մեծ դժվարությամբ ճնշվում է: Օգոստոսի 23-ից սկսված երկարատև ու կատաղի մարտերից հետո թուրքերն ի վերջո գրավում են Անդոկ լեռը և դաժան հաշվեհարդար տեսնում հայերի հետ: Ըստ ծնունդով սասունցի հասարակական-քաղաքական գործիչ, պատմաբան Կ. Սասունու հաղորդած տվյալների՝ Սասունը տվեց 500 զոհ կոլովորներից և 1200 մարդ էլ սպանվեց խաղաղ բնակչությունից⁹:

⁵ «Մուրճ», 1894, N9, էջ 1306-1307:

⁶ Սասունի հայերի ու քրդերի հարաբերությունների մասին մանրամասն տե՛ս Պողոսյան Հ., *Սասունի պարմություն*, Երևան, «Հայաստան», 1985, էջ 162-206:

⁷ Տե՛ս Թառոյան Կ., *Ժողովրդական շարժումները Սասունում*, Երևան, «Հայաստան», 1966, էջ 81:

⁸ Տե՛ս Պողոսյան Հ., *Սասունի պարմություն*, Երևան, «Հայաստան», 1985, էջ 201:

⁹ Կարօ Սասունի, *Պարմություն Տարօնի աշխարհի*, Պեյրութ, Տարօն-Տուրքերան հայրենակց. Միություն. կեդր. Վարչ., 1956, էջ 580: Ըստ պատմաբան Լեոյի՝ Սասունի հայ բնակիչների զոհերի թիվը 10 հազար էր (տե՛ս Լեո, *Անցյալից*, Թիֆլիս, Խորհրդային Կովկաս, 1925, էջ 104), իսկ «Մուրճ»-ի թղթակիցը նշում է, որ միայն զոհված տղամարդկանց թիվը 12,580 էր, տե՛ս «Մուրճ», 1895, N1, էջ 158:

Սասունի կոտորածն արդեն կատարված իրողություն էր, ուստի միջազգային հանրության ճնշումների ներքո ու Մեծ Բրիտանիայի¹⁰ առաջարկով երկար բանակցություններից հետո վերջապես որոշվեց քննիչ հանձնաժողով ստեղծել՝ Սասունի դեպքերն ուսումնասիրելու համար: Հանձնաժողովը կազմված էր Մեծ Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի դիվանագետներից ու երեք թուրք ներկայացուցիչներից, որոնք թուրքական կառավարության կողմից նշանակվել էին՝ հանձնաժողովի գործունեությունը խափանելու համար¹¹: Այս հոդվածում ուսումնասիրվող պարբերականներում քննիչ հանձնաժողովի գործունեությունը հիմնականում լուսաբանվում է արևմտյան և ռուսական մամուլի հրապարակումների հիման վրա, ինչը հավանաբար պայմանավորված էր սեփական լրատվության պակաս ունենալու հանգամանքով: Այդ հաղորդումներից պարզ է դառնում, որ թուրքական կառավարությունն անընդհատ խոչընդոտում էր հանձնաժողովի գործունեությունը: Քննիչ հանձնաժողովի աշխատանքները խոչընդոտելու և Սասունի կոտորածների հետքերը վերացնելու համար թուրքական կառավարությունը նախ և առաջ վերացնում է կոտորածի մասին պաշտոնական փաստաթղթերը: Բարձրագույն կարգադրությամբ վերացվել է նաև Սասունի կոտորածների ղեկավար Ջեքի փաշայի այն հեռագիրը, որ հաղորդում էր, թե վերջին անգամ Սասունում սպանվել էր 1720 հոգի¹²: Թուրքական կառավարությունը նաև արգելեց օտար թղթակիցների մուտքը Արևմտյան Հայաստան, ընդ որում արգելվեցին ոչ միայն չեզոք թերթերի թղթակիցների մուտքը, այլ նաև Թուրքիայի շահերը պաշտպանող թղթակիցների: Պատճառը մեկն էր. թուրքական իշխանությունները համոզված էին, որ օտար թղթակիցները դիտմամբ չեն հեղաշրջելու իրենց տեսածն ու լսածը¹³: «Մուրճի» 1895 թ. 1-ին համարում նաև նշվում է. «Ցառով սրտի յայտնում ենք, որ մեր ջերմ ու տևական ջանքերը՝ *Սասունի դեպքերն անաչառ* քննելու նպատակով մեր յատուկ թղթակցի համար Հայաստան մտնելու իրաւունք ստանալու մասին՝ ապարդիւն անցաւ»¹⁴: Որպես հանձնաժողովի գործունեության վերաբերյալ սեփական թղթակցի կողմից ուղարկված հոդված՝ առանձնանում է միայն «Արձագանքի» 1895 թ. մարտի 12-ի համարում լույս տեսած նյութը, որը թղթակիցը Մուշից խմբագրություն էր ուղարկել փետրվարի 23-ին: Հոդվածագիրը մանրամասն նկարագրում է քննիչ հանձնաժողովի ժամանելուց առաջ և հետո Մուշում ու Սասունում տիրող իրավիճակը: Հանձնաժողովի գործունեությունը խոչընդոտելուն

¹⁰ Անգլիական կառավարության ակտիվությունը Հայկական հարցում պայմանավորված էր հետևյալ հանգամանքներով. Թուրքիայի վրա ճնշում գործադրելու միջոցով Մեծ Բրիտանիան ցանկանում էր ստիպել Թուրքիային համաձայնվել իր կողմից Եգիպտոսի օկուպացիային, բացի այդ Օսմանյան կայսրությունում ուժեղացել էր Ռուսաստանի և Գերմանիայի ազդեցությունը, որը ձեռնտու չէր Մեծ Բրիտանիային: Այդ մասին ավելի մանրամասն տե՛ս Kirakossian Arman J., *The Armenian Massacres 1894-1896: British Media Testimony*, Dearborn: The Armenian Research Center, 2008, էջ 40:

¹¹ Տե՛ս «Մուրճ», 1895, N 1, էջ 146:

¹² «Մուրճ», 1895, N 1, էջ 130:

¹³ «Մուրճ», 1895, N 1, էջ 133:

¹⁴ Նույն տեղում:

ուղղված թուրքերի քայլերի մասին թղթակիցը գրում է. «Դեռ նուիրակների գալուց շատ առաջ, երբ Հօլուարդ հիւպատոսն աշխատում էր Սասուն հասնել, թիւրք պաշտօնեաները և յատկապէս պատասխանատու զինուորական հրամանատար Զէքի փաշան շտապում են ծածկել զարհուրելի կոտորածի հետքերը, որի գոյութիւնն անգամ Զէքին յամառօրէն ուրանում էր... փախստական հայերին մերթ յորդորելով, մերթ սպառնալով հարկադրում են վերադառնալ իրենց աւերակ գիւղերը և քարուքանդ տները վերաշինել. Գէլիէգուզան, Մէմալ և Շէնիկ գիւղերի շուրջը կանգնած զօրքերն անգամ հրաման են ստանում այդ գիւղերը նորոգելու և վերականգնելու, որ և նրանք մի կերպ անում են»¹⁵: Իսկ «Արձագանքի»՝ 1895 թ. մարտի 10-ի համարում նշվում է. «Տաճիկ իշխանութիւնները գործի են դնում սպառնալիքներ ու կաշառներ, որպէս զի հայերն ուղերձներ ստորագրեն և այդ ուղերձների մէջ յայտնեն, թե իրենք «շնորհակալ են բարերար խիստ միջոցներ»՝ ձեռք առնելու համար: Շատերը ստորագրում են այդ ուղերձները, բայց մեծ մասն աւելի լաւ են համարում բանտը գնալ»¹⁶: «Մշակի»՝ 1895 թ. փետրվարի 18-ի համարում հոդվածագիրը, վերլուծելով քննիչ հանձնաժողովի գործունեության վերաբերյալ եվրոպական մամուլում լույս տեսած հոդվածները, նշում է, որ սկզբում բոլոր լուրերը թուրքերի օգտին էին: Եվ դա պարզ էր, քանի որ թուրքական իշխանությունները և հանձնաժողովի թուրք անդամներն ամեն ինչ անում էին, որպեսզի ցուցմունքներն իրենց օգտին լինեին: Սակայն երբ Ռուսաստանի, Ֆրանսիայի և Մեծ Բրիտանիայի ներկայացուցիչների պահանջով որպէս վկաներ սկսեցին կանչվել անկախ մարդիկ, քրիստոնյաներ և նույնիսկ Սասունի դեպքերի ականատեսներ, այդ ժամանակ հարցը սկսեց այլ կերպարանք ընդունել, և վերջին տեղեկությունները մեծ մասամբ փաստում են, որ քննիչ հանձնաժողովի տեղեկությունները թուրքական կառավարության համար նպաստավոր չեն»¹⁷: Այսպես, չնայած թուրքերի կողմից հարուցված բոլոր խոչընդոտներին, քննիչ հանձնաժողովն ապացուցեց թուրքական կառավարության մեղավորությունը¹⁸:

¹⁵ Տե՛ս «Արձագանք», 1895, N 29, էջ 1:

¹⁶ Տե՛ս «Արձագանք», 1895, N 28, էջ 1:

¹⁷ Տե՛ս «Մշակ», 1895, N 20, էջ 1:

¹⁸ Մասնավորապէս հաստատվեց այն տեղեկությունը, որի համաձայն. «...յիսուն հայ կոտորուցին Գելիէ-Գուզանի մօտ տաճկական բանակում և որ այլ դեպքերում տաճիկ զինուորները և քուրդերը կոտորում էին հայերին առանց հասակի և սեռի խտրութեան: Անկասկած են յայտնում միայն այն, թե արդէ՞ք կանոնաւոր զօրքերը այդ կարգի խայտառակութեանց մէջ մասնակից են, թե ոչ: Հաստատւած է նաև լուրը քսան եւ չորս գիւղեր աւերելու մասին 5.000 հոգի բնակիչներով, որոնք անտուն մնացին: Վերջապէս հաստատուել են հայերին տանջանքների ենթարկելու լուրերը: Շատ օրինակներ են բերւած տաճկական գազանութեան քրիստոնեաների վերաբերմամբ, ի միջի այլոց, անգլիական հիւպատոս Շիլլէյի հաղորդագրութիւնների մէջ: Տալուրիկում սպանւած հայերի թիւը նա որոշում է 1.000 հոգի, և վկայում է, թե տաճիկ իշխանութիւնները ոչ այնքան ջանք էին գործ դնում կարծեցեալ ապստամբութիւնը խեղդելու համար, որքան ջնջելու Գելիէ-Գուզան եւ Տալուրիկ գավառները, ուր ոչ մի տուն ողջ չմնաց, փճացրին բոլոր արտերը եւ ազգաբնակչութիւնը կատարեալ աղքատութեան է հասցրած: 12-ից օգոստոսի ց 4-ն սեպտեմբերի 1894 թ. այդտեղ որսում էին հայերի վրայ որպէս անում են վայրի գազանների նկատմամբ, կոտորում էին նոցա

Արևելահայ մամուլը Սասունի՝ 1894 թ. դեպքերի պատճառների մասին

Սասունում 1894 թ. ամռանը ծավալված իրադարձությունների վերաբերյալ առաջին հրապարակման մեջ «Մուրճ»¹⁹-ի խմբագիր Ա. Արասխանյանն ընդգծում է, որ դժվար էր կարծել, որ արևմտահայության առաջ միանգամից կծագի այնպիսի բարդ խնդիր, ինչպիսին Սասունի ապստամբությունն էր։ Ա. Արասխանյանն այստեղ ընդգծում է երկու գործոն, նախ՝ Սասունի կիսանկախ վիճակը՝ պայմանավորված աշխարհագրական դիրքով, մյուս կողմից նշում է, որ իրադարձությունների ընթացքը այլ կլիներ, եթե «...ներկայ հանգամանքներում իւր բարձրութեան վրայ կանգնած մի պատրիարք կարող էր նշանաւոր չափով ազդել գործերի ընթացքի վրայ Սասունում։ Մինչդեռ պատրիարքական տեղապահը ոչ որպէս անձնաւորութիւն, այլ որպէս դիրք՝ չի կարող այդպիսի գործերի համար անհրաժեշտ հեղինակութիւն ունենալ որ և է կերպ միջամտելու խնդրի մէջ մի երկրում, ուր միջամտութիւնը ներքին խնդիրներում ահագին դեր է խաղում։ Իսկ այդ... եղել է գլխաւոր նպատակներից մէկը տաճկական այն քաղաքականութեան, որ թելադրել է նրան հայերին առ այժմ պահել առանց պաշտօնապէս ճանաչած գլխի»²⁰։ Թերթի արդեն մյուս համարում նկարագրվում է ապստամբության սկիզբը՝ գլխավոր պատճառ նշելով սասունցիների կիսանկախ վիճակին վերջ տալու կառավարության ձգտումը²¹։

«Մշակը»²²-ը, որը Սասունի դեպքերին առաջին անգամ անդրադարձել է 1894 թ. սեպտեմբերի 10-ի համարում, նշում է, որ ապստամբության պատճառը թուրքական իշխանություններն էին, քանի որ «Մօտ օրերս կառավարութիւնն սկսած էր խստացնել իր պահանջը հարկերի նկատմամբ, և ահա այդ լեռնականների հանգիստն ալ

առանց խտրութեան հասակի և սեռի, և եթէ ամենքը չկոտորեցին, այդ միայն նրանից է որ տեղի լեռնային դիրքը կարելիութիւն էր տալիս հալածանքից թաքնւելու»։ Տե՛ս «Մուրճ», 1896, N 1, էջ 131։ Շիպլէյի և մյուս դիվանագիտական ներկայացուցիչների հաղորդագրությունները (1894 թ. հուլիսից մինչև 1895 թ. հոկտեմբեր) ամփոփվեցին 1895 թ. հունվարին լույս տեսած անգլիական Կապույտ գրքում (տե՛ս Correspondence Relating to the Asiatic Provinces of Turkey: Events at Sasoon, and Commision of Inquiry at Moush, Part I, London: HMSO, 1895)։

¹⁹ «Մուրճ» հասարակական-քաղաքական, գրական ամսագիրը հիմնադրվել է 1889 թ. Թիֆլիսում տնտեսագետ Ա. Արասխանյանի կողմից։ Ամսագիրն ուներ լիբերալ ուղղվածություն։ Հրատարակվել է մինչև 1907 թ.։

²⁰ «Մուրճ», 1894, N 9, էջ 1306։ Խոսքն այն մասին է, որ Կ. Պոլսի հայոց պատրիարք Աշրգյանից հետո, նոր պատրիարք ընտրելու փոխարեն, ընտրեցին պատրիարքի տեղապահ։ Ավելին, ընտրությունը կատարեց ոչ թե Ազգային ժողովը, այլ կրոնական ու քաղաքական ժողովները։ Պատրիարքի տեղապահ ընտրվեց Դիմաքյան Տ. Հմայակ եպիսկոպոսը։ Ինչպես նշվում է «Մուրճ»-ի՝ 1894 թ. 7-8 համարում, կատարվածը պատրիարքի ընտրություն էր՝ տեղապահի ընտրության անվան ներքո։ Այս ամենը թուրքական քաղաքականության շարունակությունն էր, որը նպատակ ուներ վերացնելու արևմտահայոց սահմանադրությունը, ինչպես նաև խոչընդոտելու արևմտահայերի խնդիրների բարձրաձայնումը։

²¹ «Մուրճ», 1894, N 10, էջ 1496-1497։

²² Լիբերալ ուղղվածություն ունեցող «Մշակ» հասարակական-քաղաքական, գրական թերթը հրատարակվել է 1872-1921 թթ. Թիֆլիսում։ Հիմնադիրն ու թերթի առաջին խմբագիրը եղել է հրապարակախոս, գրական-հասարակական գործիչ Գ. Արծրունին, ով ժամանակի պատգամախոսն էր համարվում (տե՛ս Հայ պարբերական մամուլի պատմություն, XVII-XIX դարեր, հատոր 1, Գահիրե, 2006 թ., էջ 344)։ 1894-1896 թթ. արևմտահայության կոտորածների ժամանակ թերթի խմբագիրը Ա. Քալանթարն էր, այնուհետև՝ Ա. Առաքելյանը, ապա՝ Լեոն։

վրդովելու համար առիթ մը էր»²³։ Այն բանից հետո, երբ սասունցիները դիմադրում են Մուշից այդտեղ եկած 300 զինվորին և նրանց ուղեկցող քրդերին. «...փախստական քուրդերը Մուշ գալով լուր կը տարածեն, թէ սասունցիք յարձակում պիտի գործեն քաղաքի վրա, և ահա կը սկսվի իրարանցում և փախուստ»²⁴։ Թերթի հաջորդ համարում արդեն նկարագրվում է այն եղերական դրությունը, որի մեջ հայտնվել էր Մշո դաշտի հայությունը. «Թիւրքեր իրանց վրէժ դաշտի ժողովրդէն կը լուծեն։ Մշոյ դաշտ սուգի մէջ է։ Անմեղ մարդիկ կը գոհվին, կը նեղվին, փախստական կըլլան։ Գեղեր կը թալանեն. Անթիւ, անհամար ապրանք քշած տարած են։ Ժողովրդին համբերութիւնն ալ հատաւ»²⁵։

Սասունի կոտորածներն «Արձագանք»²⁶-ի էջերում լուսաբանվեցին թերթի թղթակցի²⁷ Կարինից ուղարկված հոդվածների միջոցով։ Սեպտեմբերի 9-ին «Արձագանք»-ում լույս տեսած թերթի թղթակցի կողմից օգոստոսի 25-ի ուղարկված հոդվածը հակիրճ տեղեկություններ է հաղորդում ապստամբության պատճառների և պաշարման մեջ գտնվող Սասունի մասին. «Սասունցիների կառավարութեան մատուցուելիք հարկերը բաւական միջոցից ի վեր անվճար էին. և ահա այդ պատճառաբանութեամբ մի խումբ՝ տեղային հանգամանքներին, ճանապարհներին, կիրճներին ծանօթ քօչարի քիւրդերի առաջնորդութեամբ ուղարկեց 300 կազմ և զինեալ զինուորներ։ Սասնոյ հայ ազգաբնակչութիւնը այդ երևոյթը մի ներքին ի չար դիտաւորեայ մտքի նախադուռ ճանաչելով, կը փորձէ իրենց ազատ երկրից ու հողից թրխացել այդ անկոչ և ապականիչ հիւրերին...»²⁸։

«Նոր Դար»²⁹ թերթը մի քիչ ավելի ուշ և ավելի քիչ³⁰ է անդրադարձել Սասունի կոտորածներին։ Առաջին անգամ Սասունի դեպքերին անդրադարձ է կատարվում

²³ «Մշակ», 1894, N 104, էջ 3։

²⁴ Նույն տեղում։

²⁵ «Մշակ», 1894, N 105, էջ 3։

²⁶ «Փորձ» (1876-1881 թթ.) ազգային և գրական ամսագրի հրատարակիչը՝ հրապարակախոս, թարգմանիչ, հասարակական գործիչ Աբգար Հովհաննիսյանը, 1881 թ. հարկադրված լինելով դադարեցնել ամսագրի գործունեությունը, նույն տարվա վերջին ձեռնամուխ է լինում «Արձագանք» գրական և քաղաքական եռօրյա թերթի հրատարակությանը։ Թերթը հրատարակվել է Թիֆլիսում 1882-1898 թթ. և ուներ ազգային-պահպանողական ուղղվածություն։ Տե՛ս Մխիթարյան Մ. Հ., *XIX դարի երկրորդ կեսի արևելահայ պարբերական մամուլի պատմությունից* («Փորձ», «Արձագանք»), Երևան, «Հայկական ՍՍՀ ԳԱ», 1976, էջ 239։

²⁷ «Արձագանք»-ի Կարինի թղթակիցը, ում ինքնությունն անհայտ է, հետագայում զոհվում է Կարինի կոտորածների ժամանակ։ Տե՛ս Մխիթարյան Մ. Հ., *XIX դարի երկրորդ կեսի արևելահայ պարբերական մամուլի պատմությունից* («Փորձ», «Արձագանք»), Երևան, «Հայկական ՍՍՀ ԳԱ», 1976, էջ 383։

²⁸ «Արձագանք», 1894, N 104, էջ 3։

²⁹ «Նոր Դար» հասարակական-քաղաքական, գրական թերթն ուներ ազգային պահպանողական ուղղվածություն։ Հրատարակվել է 1883-1916 թթ. (ընդհատումով) Թիֆլիսում հրապարակախոս Սպանդար Սպանդարյանի կողմից (տե՛ս Հայ պարբերական մամուլի պատմություն, XVII-XIX դարեր, հատոր 1, Գաիիթ, 2006 թ.)։

³⁰ Թերթի՝ սեպտեմբերի 14-ի և նոյեմբերի 1-ի համարներում հոդվածագիրը նաև տալիս է Սասունի դեպքերին ուշ և ոչ հաճախակի անդրադառնալու պատճառների բացատրությունները։ Որպես ուշ անդրադառնալու պատճառ՝ նշվում է թերթի թղթակցի նախորդ հոդվածի տեղ չհասնելը

«Նոր Դար»-ի սեպտեմբերի 14-ի համարում Սասունից գնացած մի երիտասարդի հաղորդած տեղեկությունների հիման վրա³¹: Իսկ Նոր Դարի՝ նոյեմբերի 1-ի համարում լույս տեսած հոդվածը (թղթակցի կողմից Կ. Պոլսից նյութն ուղարկվել է հոկտեմբերի 22-ին) թեև ոչ մանրամասնորեն, բայց նկարագրում է Սասունում տիրող իրավիճակն ու ապստամբության պատճառը. «Սասունի ապստամբների դեմ խիստ միջոցներ է ծրագրած եղել, այսինքն բացարձակ պատերազմ մի բուռն հպատակ ժողովրդի դեմ, որը համարձակուել է բարբարոս՝ կառավարիչների դեմ իւր դժգոհութիւնը գէնքով արտայայտելու»³²:

Ընդհանուր առմամբ արևելահայ պարբերականներն օբյեկտիվ գնահատականներ են տալիս Սասունի դեպքերի ծագման պատճառների մասին: Նախ «Մուրճը», քիչ ավելի ուշ նաև մյուս թերթերը քննարկում և ներկայացնում են Սասունում ծավալված իրադարձությունների իրական պատճառները՝ դրան գուգադրելով նաև քննարկվող հարցում Օսմանյան կառավարության գործողությունների հիմնական նպատակների բացահայտումը:

Մեծ տերությունների քաղաքականությունը

Մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում արևելահայ մամուլում մեծ տերությունների քաղաքականության ընկալումը և ներկայացումը: Պետք է նշել, որ մեծ տերություններից հատկապես քննարկվում և ներկայացվում է Մեծ Բրիտանիայի դիրքորոշումը: Այդ մասին է վկայում անգամ «Մուրճ»-ի խմբագիր Արասխանյանի այն չափազանցված դիտարկումը, որի համաձայն. «...հայկական խնդիրը ներկայումս, և ամիսներից ի վեր, դառել է անգլիական խնդիր»³³: «Մուրճ»-ի դիտարկումները Մեծ Բրիտանիայի քաղաքականության հարցում ոչ միշտ են ներկայացնում օբյեկտիվ իրականությունը: Այսպես, գլխավոր խմբագիրը Հայկական հարցի լուծման ուղղությամբ տեսնում է միայն մեկ դերակատար՝ Մեծ Բրիտանիան: «Մենք տեսանք, որ Սասունի կոտորածի խնդիրը մանաւանդ Անգլիայում յարուցեց տաճկա-հայկական խնդիրը առհասարակ: Հետևապէս Անգլիայում տրամադիր չէին քննիչ յանձնաժողով կազմելու խնդիրը վերջացնելով՝ հայկական խնդիրը վերջացրած համարել: Հրապարակ էր եկել Տաճկա-Հայաստանում բարեփոխութիւններ մտցնելու խնդիրը...»³⁴:

(տե՛ս «Նոր Դար», 1894, N 151, էջ 3): Իսկ ոչ հաճախակի անդրադառնալով բացատրվում է հետևյալ կերպ. «Սասունի դեպքերն իրաւ հետաքրքիր դեպքեր են. բայց մենք մեզ թոյլ չենք տալ «Նոր Դարի» յարգելի ընթերցողներին փողոցային լուրերով կերակրելու, որպէս անում են շատ թղթակիցներ իրենց գրածներն հետաքրքիր դարձնելու համար: Ուրեմն թո՛ղ մեր դէմ չորսնջան, որ յաճախ չենք գրում այդ մասին, մենք մեր պարտքը՝ թերթի և ընթերցողների առաջ ճանաչում ենք: Զիշտ և հաստատուն լուր ստանալու համար համբերութիւն է պէտք» (տե՛ս «Նոր Դար», 1894, N 183, էջ 3):

³¹ «Նոր Դար», 1894, N 151, էջ 3:

³² «Նոր Դար», 1894, N 183, էջ 3:

³³ «Մուրճ», 1895, N 3-4, էջ 476:

³⁴ «Մուրճ», 1894, N 11-12, էջ 1719: Գնահատականների ծայրահեղությունը երբեմն հասնում էր

«Նոր Դարում» ևս քիչ չեն հրապարակումները, որոնք անդրադառնում են Մեծ Բրիտանիայի քաղաքականությանը, ինչպես նաև Հայկական հարցը դիտարկվում է բրիտանական երկու կուսակցությունների՝ պահպանողականների և լիբերալների քաղաքականության ֆոնին: Թերթը հիմնականում դրական ակնկալիքներ է կապում Մեծ Բրիտանիայի հետ³⁵: Թերթում անդրադարձ է կատարվում նաև Ֆրանսիայի քաղաքականությանը: Այդուհանդերձ, «Նոր Դարում» չկա նույնքան ոգևորություն Ֆրանսիայի դիրքորոշման հետ կապված: Ավելին, խոսելով Հայկական հարցում Ֆրանսիայի շահի մասին, նշվում է. «Արդեօք մի ինքնավար Հայաստան, բարենորոգում հայկական նահանգներ պետական ինչ շահ պիտի ընծայէին Ֆրանսիային. նրա որ դիրքին, որ ուղղութեան պիտի նպաստէին, - ոչ մի»: Ֆրանսիայի քաղաքականության գլխավոր դրդապատճառ համարելով Անգլիային հակակշռելը՝ հնչակյան հայտնի գործիչ Ս. Սապահ-Գյուլյանն իր պոնակում գրում է, որ «... ներկայումս հայկական խնդրում Ֆրանսիայի դիրքն է՝ բռնել ռուսական ուղղութիւնը, ըստ կարելույն չըվշտացնել Թիւրքիային եւ ի հարկին հակառակել Անգլիային»³⁶:

«Արձագանք» թերթի խմբագրակազմը ևս առանձնահատուկ ուշադրություն էր դարձնում Մեծ Բրիտանիային և նրա քաղաքականությանը: Տպագրված հոդվածներում նկատվում է որոշակի հույս Սասունի կոտորածի՝ Մեծ Բրիտանիայում տեղ գտած արձագանքի՝ հայերի համար ունենալիք դրական հետևանքների հետ³⁷: Այնուամենայնիվ, թերթում հետագա տարիներին արևմտահայության կոտորածի ծավալումը խմբագիրներին ստիպում է վերջնականապես հիասթափվել Եվրոպայից և նրա վարած քաղաքականությունից: Այսպես, 1897 թ. լույս տեսած մի հոդվածում կարդում ենք. «Եւ ի՞նչ եղաւ, ճշմարիտ, ի՞նչ ենք տեսնում այժմ, ո՞վ է ղեկավարում Եւրոպայի քաղաքականութիւնը, ո՞վ է կարգադրում Արևելքի գործերը: Թող տէօրիտիկները դեռ յուսան թէ կարգադրողը Եւրոպան է, բայց փաստերի օղակը ցոյց է տալիս և աղաղակում որ հրապարակի տէրը Թիւրքիան է, այդ հասարակաց անառակը, որից եւրոպական ամեն մի պետութիւն սպասում է իւր բաժինը... Հայոց երկիրն աներուեց, հարիւր հազարաւոր աշխատասէր, քրիստոնէայ, քաղաքակրթութեան ընդունակ ժողովուրդ ցիր և ցան եղաւ աշխարհի բոլոր կողմերը, ենթարկուելով վատաստեռուելու սոսկալի վտանգին, Կրետէն աներուեց, Յունաստանն ստորացաւ, Թեսաղիան աներակների և մոխրի կոյտ դարձաւ և այդ բոլորը Եւրոպայի, քրիստոնէայ Եւրոպայի բարեհաճ համաձայնութեամբ, «քաղաքակրթութեամբ» Եւրոպայի, որ ահա տարիներ շարունակ «ծրագրներ» է կազմում Թիւրքիայի բարենորոգման համար, խօսում է Թիւրքիայի բնաջինջ անելու մասին, ծրագրներ է կազ-

նրան, որ «Հայկական խնդրի գլխաւոր յարուցանող» էր համարվում անգլիական «Daily News» օրաթերթը: Տե՛ս «Մուրճ», 1895, N 1, էջ 126:

³⁵ «Նոր Դար», 1895, N 126, էջ 1: «Նոր Դար», 1895, N 121, էջ 2:

³⁶ «Նոր Դար», 1895, N 135, էջ 1-3:

³⁷ «Արձագանք», 1895, N1, էջ 1:

մում Թիրքիայի բաժանման մասին և այլն ևայլն: Եւ այդ ծրագրերից ո՞րն իրականացաւ: Եւ ոչ մէկը»³⁸:

Նմանատիպ դիտարկումներ են առկա նաև «Մշակ»-ում: Այսպես, 1894 թ. դեկտեմբերյան համարներից մեկում կարդում ենք հետևյալը. «Հիմա երևակայեցէք մեր դրութիւնը մի այնպիսի երկրում, ուր 24 գիւղ այրող և հազարաւորների անգթաբար սրի ճարակ անողները շքանշանի են արժանանում...

Եւրօպան այդ 61-դ յօդուածը դնելով և չիրագործելով, մեզ աւելի թշուառացուց: Թիրք կառավարութիւնն որպէս զի հայաբնակ գաւառներում բարեկարգութիւններ մտցնելու չը ստիպվի մի օր, սիստեմատիկաբար աշխատում է հայերը հարստահարելով, կոտորելով, գաղթեցնելով, հայերը ջնջել և այլ ևս հայաբնակ գաւառներ չունենալ...»³⁹:

Այնուամենայնիվ, արևելահայ մամուլը, խոսելով եվրոպական քաղաքականության մասին, հիմնականում դրական է գնահատում Եվրոպայի և գերակշիռ մեծամասնությամբ Մեծ Բրիտանիայի քաղաքականությունը: Ավելին, չափազանց կարևորվում է եվրոպական հասարակական կարծիքի դերը հայության կոտորածների թեմայի միջազգայնացման առումով:

Սասունի կոտորածին վերաբերող փաստական նյութն արևելահայ մամուլի էջերում

Առաջիններից մեկը, որ արձագանքել է Սասունի կոտորածներին, «Մուրճ» լրագիրն էր: Այս առումով պետք է առանձնացնել «Սասնոյ դէպքերը» հոդվածը, որտեղ տրվում են վիճակագրական տվյալներ ինչպես ապստամբների, այնպես էլ հարձակվող մուսուլմանների թվաքանակի վերաբերյալ. «...աներևակայելի արագութեամբ բոլոր շրջակայ կուսակալութեանց զօրքերը դիմեցին ի Մուշ, ուստի մի այլ 7869 հետևակներ, 2000-ի չափ հեծեալներ, և 150 թնդանօթածիգներ ուղևորեցան ի Սասուն: Ռուսական և պարսկական սահմանագլուխէն սկսեալ բոլոր ցեղերը գունդ-գունդ դիմեցին այնտեղ. միայն Բայազիտի հայդարանցիք 300 հեծեալներով, որով կարելի է գաղափար կազմել այս ահեղ բազմութեան վերայ, որ մէկ ակնթարթի մէջ պաշարեցին Սասնոյ գավառը... Այստեղ գումարած քիւրդերու թիւն է մօտաւորապէս 43000, օսմանեան կառավարութենէն զէնք ու ռազմամթերք ստացած, իրենց ցեղապետներու ու շէյխերու (Շէյխ Զեւան) առաջնորդութեամբ, թորք բանակէն 12300. իսկ հայոց թիւ անյայտ, որովհետև կանայք և մանկունք էլ կըկուէին.- այսինքն որոնք որ զէնք կարենային ճարել – 304 հրացանաւորներ Տաւորիկէն՝ իւր գիւղերով, 741 Գէլիգուզանէն, 208 Շէնիկէն, 160 Սէմալէն, 180 Իշխնձորէն, 34 Հեթինքէն ու 120 Աղբենէն, 208 Ալիանց գիւղերէն»⁴⁰:

«Մուրճ»-ը հետաքրքիր տվյալներ է տալիս նաև Սասունի դէպքերի հետևանքների մասին. «Գէլի 360, Շէնիկ՝ 106, Սէմալ՝ 85, Ալեան՝ 165, Իշխնձոր՝ 78, Աղբին՝

³⁸ «Արձագանք», 1897, N87, էջ 1:

³⁹ «Մշակ», 1894, N 149, էջ 4:

⁴⁰ «Մուրճ», 1894, N 10, էջ 1497, 1498:

66 տներով կ'այրին ամբողջովին, և բնակիչները բոլոր, բացի մաս մը փախստականներէ, սրէ կ'անցին»⁴¹: Սասնո դեպքերի անմիջական հետևանքը ողջ մնացած բնակչության սոսկալի դրության մեջ հայտնվելն էր, քանի որ վարելահողերին, տներին տիրացել էին քրդերը՝ կողոպտելով ողջ ունեցվածքը, հայերի հագից խլելով վերջին շապիկը: «Մուրճ»-ի հաղորդումներից պարզ է դառնում, որ նույնիսկ Մշո դաշտի հայկական գյուղերի՝ Խզլաղաճ, Տատրագոմ, Ս. Յովհաննու վանք, Մառնիկ, Խորոնք, բնակիչները հայտնվել են ծանր դրության մեջ, քանի որ գտնվելով պաշարման մեջ՝ չէին համարձակվում անգամ դաշտ գնալ: Թալանված էր ամբողջ շրջանը, նշվում է, որ օրինակ՝ Մառնիկ հարուստ գյուղից միայն 5000 ոչխար է հափշտակվել⁴²:

«Մշակ» թերթում տպագրված «Սասունի կռիվը» հոդվածում մանրամասն նկարագրվում են ռազմական գործողությունները, ինչպես նաև կոտորածը. «...Այդ կոտորածը մեծ էր: Մի ամբողջ օրվա ընթացքում զօրքը, քիւրդը և համիդիան սրով խողխողում էին հանդիպածներին. Թէ՛ մարդ և թէ՛ կին, թէ՛ պառու թէ՛ երեխայք, առանց խտրութեան մորթվում էին... Անհնարին է այդ եղերական ժամերը մանրամասնօրէն նկարագրել: Եթէ մէկը ներկայ ժամին բարձրանայ Սասնոյ բարձրաբերձ լեռանց գագաթներուն վրա և լայն հայացքով հետախուզէ բոլոր ծակուծուկը, նրա մագերը բիզ բիզ կը կանգնեն: Մարդ սառսուռ է զգում, երբ տեսնում է՝ մայրը կտոր-կտոր յոշուոված, գցել են մի ապառաժի տակ, և երկամեայ գաւալը նոյնպէս երկու մաս եղած, դրել են մօր ստինքներին խաչաձև: Ահա մի ուրիշ տեղ, իբրև հաւասարակշռող հակեր, երկու քոյրերը-միսի ծամերից կախուած միսը՝ ձգուած են կաղնի ծառոյ ճիւղերին վրա: Վերջապէս, ամենուրեք նշմարվում են սրտաճմլիկ և աղէկտուր տեսարաններ...»

Թէ՛ այսպէս, թէ՛ այնպէս, այսքան կարող եմք եզրակացնել, որ 7,000 հոգիից այժմ տասներորդը չէ մնացել...»⁴³:

Էլ ավելի համապարփակ էին «Մշակ»-ի՝ նոյեմբերի 12-ի համարում լույս տեսած «Սասունի դեպքերը» հոդվածի հաղորդած տեղեկությունները: Մասնավորապես երկու կողմերի կռիվի ուժերի թվային տվյալները համարյա համընկնում են «Մուրճ»-ի հաղորդած տեղեկություններին, մասնավորապես դեպի Սասուն-Մուշ են շարժվել 7,800 հետևակ, 2,000-ի չափ հեծյալ և 150-ից ավելի թնդանոթներ, իսկ նրանց միացած քրդերի թիվը ևս նշվում է 43.000, որոնք սուլթանական իշխանություններից զենք էին ստացել⁴⁴: Ինքնապաշտպանության դիմած հայերի ընդհանուր թիվը նշվում էր 1960⁴⁵: Ապա օրերի կտրվածքով նկարագրվում են ռազմական գործողությունները:

«Մշակը» ներկայացնում է կատարված ոճրագործության հետևանքը. «Ահա այրուող գիւղերու թիւն. Շատախ գաւառ.-Շենըք, Մեմալ, Խորալըշան, Աղբէք,

⁴¹ Նույն տեղում, էջ 1504:

⁴² Նույն տեղում:

⁴³ «Մշակ», 1894, N 129, էջ 2:

⁴⁴ «Մշակ», 1894, N 131, էջ 1, 2:

⁴⁵ Նույն տեղում:

Խըթան, Հէթինք: Սասուն գաւառ.- Գէլիէ-Գուգան, Հասել, Մխիթար, Մէրկեթ, Էղկարտ, Սրդանք, Հարթք, Դուալինք, Հագման, Փուրի, Հլօղինք, Խըլիովիտ, Տալտորիկ: Խիան գաւառ.- Իշխընձոր, Արթկունք, Սէֆիտ:

Առանց այրուելու կողոպտուած ու աներուած գաւառներ.- Փասնաց գաւառի ամբողջ գիւղեր, Խիանու գիւղեր՝ Սպղուն, Փառկայ, Պահմտայ, Արս, Հեղին և Ընկուզնակ. Խուշպայ գիւղեր.- Ընձաքար, Գեշերվան, Ահարոնք, Կոկնաձոր, և այլն տեղեր, որոնք լաւ ծանօթ չենք: Այրուող գիւղերու ամբողջ եկեղեցիք այրուած են, քառասունի չափ քահանաներ կոտորուած են, իսկ մարդոց թիւը դեռ անյայտ է: Եկեղեցեաց սրբազան անօթք և գոյք քրդաց քով կը գտնուին, յայտնապէս պայուսակաց մէջ դնելով՝ գիւղ կը պտըտցնեն անտարան, խաչ, սկիհ, բուրվառ, շուրջառ և այլն բաներ...»⁴⁶:

«Արձագանքի» թղթակիցը 1894 թ. օգոստոսի 27-ին Կարինից գրում է, որ քրդերը, օգտվելով տիրող անիշխանությունից, կառավարության բացահայտ թելադրանքով դուրս եկան Սասունի և Մուշի սահմաններից և հարձակվեցին Մուշ քաղաքի մերձակա հայաբնակ գյուղերի վրա, ահ ու սարսափ տարածելով՝ հրի ու սրի մատնեցին ամեն ինչ: Այա ավելացնում է, որ դեռ շատ շատերին է սպառնում այդ մշուշոտ ապագան: Երկրի յուրաքանչյուր կողմում ահ ու սարսափ է տիրում, իսկ երթևեկությունը՝ Կարինից սկսած մինչև Մուշ, Բաղեշ, Սասուն և մյուս խորքերը, անգամ գյուղից գյուղ, դադարել է: Առանց մանրակրկիտ խուզարկության կարգադրված է չընդունել ու չհանձնել թղթածրարները: Անցաթուղթ տրամադրելը բոլորովին արգելվում է. պանդխտությունից նոր վերադարձող ամեն մի անհատ ոստիկանների խիստ և աչալուրջ հսկողությամբ պետք է հանձնվի կենտրոնական կառավարությանը: Թղթակիցը վերջում եզրակացնում է, որ այս կերպ շարունակվելու դեպքում այդ հայաբնակ գավառներն անտարակույս կվերածվեն մի անմարդաբնակ անապատի՝ զրկվելով իրենց տիրական ու տնտեսական տարրից⁴⁷:

«Նոր Դար» լրագրում 1894 թ. լույս տեսած Սասունի դեպքերը ներկայացնող «Սասունցիների ապստամբությունը» հոդվածը հիմնված է Կ. Պոլսի թղթակցի հաղորդած տեղեկությունների վրա և թեև ոչ մանրամասներով, սակայն նկարագրվում է Սասունում տիրող ծանր դրությունը⁴⁸:

Այսպիսով, չնայած ցարական գրաքնությանը, թղթակիցների սակավությանը և այլ խոչընդոտներին, այնուամենայնիվ արևելահայ մամուլը հարուստ է Սասունի կոտորածը լուսաբանող նյութերով: Ավելին, դրանցում ամփոփված փաստական նյութը կարևոր է այդ սահմոկեցուցիչ ջարդերի պատմության ուսումնասիրության համար:

⁴⁶ «Մշակ», 1894, N 133, էջ 2:

⁴⁷ «Արձագանքի» թղթակցի հոդվածը լույս էր տեսել թերթի սեպտեմբերի 11-ի համարում, «Արձագանք», 1894, N 105, էջ 3:

⁴⁸ «Նոր Դար», 1894, N 183, էջ 3:

ՍԱՍՈՒՆԻ՝ 1894 Թ. ԿՈՏՈՐԱԾԻ ԱՐՁԱԳԱՆՔՆԵՐՆ ԱՐԵՎԵԼԱՀԱՅ ՄԱՍՈՒԼՈՒՄ

Նարինե Հակոբյան

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Հոդվածում անդրադարձ է կատարվում արևելահայ մամուլում Սասունի՝ 1894 թ. կոտորածի վերաբերյալ տեղ գտած արձագանքներին: Այդ նպատակով հետազոտության են ենթարկվել 1890-ական թվականներին արևելահայ իրականության մեջ եռանդուն գործունեություն ծավալած «Մշակ», «Նոր Դար», «Արձագանք» թերթերի և «Մուրճ» ամսագրի հրապարակումները: Քննության է ենթարկվում դրանցում Սասունի՝ 1894 թ. կոտորածի վերաբերյալ առկա փաստական նյութը: Վերլուծվում է արևելահայ մամուլում մեծ տերությունների քաղաքականության ընկալումը: **Բանալի բառեր՝** արևելահայ մամուլ, Սասունի կոտորած, Մեծ տերություններ, Օսմանյան կայսրություն, Արդու Համիդ II:

THE COVERAGE OF 1894 SASSOUN MASSACRE IN EASTERN ARMENIAN PRESS

Narine Hakobyan

SUMMARY

The current paper studies the responses of Sassoun massacre of 1894 in Eastern Armenian press. For this purpose the publications of “Mshak,” “Murj,” “Nor Dar,” and «Ardzagank» periodicals are observed, which occupied an important place in Eastern Armenian reality. The article analyzes the factual materials published in the above mentioned newspapers related to Sassoun Massacre. The perception of Great Powers’ policy in Eastern Armenian press is also analyzed.

Keywords: Eastern Armenian Press, Sassoun Massacre, Great Powers, Ottomon Empire, Abdul Hamid II.

САСУНСКАЯ РЕЗНЯ 1894 ГОДА НА СТРАНИЦАХ ВОСТОЧНОАРМЯНСКОЙ ПРЕССЫ

Нарине Акопян

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассмотрены отклики Сасунской резни 1894 года в восточно-армянской прессе. С этой целью были проанализированы публикации журналов «Мшак», «Мурдж», «Нор-Дар» и «Ардзаганк», которые занимали важное место в восточноармянской действительности. Особое внимание уделено освещению восприятия политики великих держав в восточноармянской прессе.

Ключевые слова: Восточноармянская пресса, Сасунская резня, Великие державы, Османская Империя, Абдул Гамид II.